

N É Z Ő

A délszláv háborúról

A. SAJTI ENIKŐ

Jugoszlávia széthullása

Írásom címe talán azt sugallja, hogy eleve lehetetlenre vállalkozom, s meglehetősen szerénytelenül a válság okait és azok bonyolult összefüggésrendszerét a maga teljességében próbálom meg elemezni. Módszertanilag ez persze elvárható lenne, de az események közelsége ezt még nem teszi lehetővé, arról nem is szólva, hogy a válságról jelenleg rendelkezésünkre álló források mennyisége és minősége miatt egy ilyen kísérlet ma még eleve kudarca volna ítéelve.

Két kérdést azonban már ma nagyobb kockázat nélkül feltehetünk: a kommunista rendszer válsága Jugoszláviában miért kapcsolódott össze a nemzetek centrifugális dinamizmusával, s a nemzetközi erőter megváltozása miatt erősítette, erősíthette fel a nemzetek kiválási szándékát. Írásomban e kérdések elemzésére teszek kísérletet.

A délszláv népek nemzeti ideológiája kezdettől fogva a nemzetképzés kettős alternatíváját hordozta magában: a rokonság és összetartozás gondolatát, és a különbségeket elmosó centralizált egységtől való félelmet. Az állami egységet igénylő ideológiák különbözősége ellenére is feltűnő, hogy az egység és függetlenség egymáshoz viszonyított dinamikája sajátos ciklikus mozgást mutatott az évszázadok során. A 19. század első felében megszülető *kettős szerkezetű* nemzeti ideológiák az első világháború végén olyan történelmi hátszelet kaptak, hogy felerősödhetett a közös, egységes állam gondolata, s a délszláv állam történelmi realitássá vált. A különféle történelmi tényezők sajátos összjátéka folytán az egyesülés föderatív erői legyengültek, s az 1918-ban megalakult Szerb–Horvát–Szlóven Királyság szerb politikai dominanciával jött létre, és a „háromtörzsrű” (szerb, horvát, szlovén) egységes nemzet ideológiai fikciójára épült. Az egyesülés rövidre szabott mézeshetei után – ha egyáltalán voltak ilyenek – egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nemzeti sajátosságokat hangsúlyozó politikai erők gyengeségük ellenére sem tűntek el a történelem színpadáról, helyüket azonban a versailles-i rendszer miatt nem az ország határain kívül, hanem azon belül keresték. Ismeretes, hogy az egységet centralizáló eszközökkel megvalósító, s azt a szerb nacionalista célok szolgálatába állító új politikai elit az államot permanens belső válságba sodorta, s a válság megoldására alkalmazott gyógymódokat hol a belső, hol pedig a nemzetközi tényezők hatástalanították. Az egység és önállóság törekény egyensúlyát megteremteni képes politikai mechanizmusok a két világháború között nem jöttek létre, s a hosszú történelmi múltra visszanyúló gazdasági, vallási, kulturális, értékrendbeli stb. különbségek már ekkor egyetlen mederbe, a *nemzeti sérelmek*be kanalizálódtak. Ahhoz azonban a Jugoszláviát körülvevő nemzetközi erőter radikális megváltozása kellett bekövetkeznie

– Németország európai dominanciája, a világháború, valamint az ország katonai lerohanása –, hogy a jugoszlavizmust tagadó nacionalizmusok jussanak politikai szerephez (Nedić Szerbiában, Pavelić Horvátországban). Egy rövid pillanatig úgy tűnt, hogy az egység gondolatokat és a közös államot maga alá temeti a történelem. A délszláv nacionalizmusok azonban a második világháború idején a Jugoszláviát térdre kényszerítő hatalmakhoz kötődtek, negatív tartalommal telítődtek és diszkreditálódtak. Mind az ellenállás polgári erői (Draža Mihailović csetnikjei és a jugoszláv emigráns kormány), mind pedig a kommunisták (Tito partizánjai) természetes módon nyúltak vissza az idegen hódítók elleni harcot is szimbolizáló jugoszlavizmushoz, s a háború utáni új rendet formáló hatalmak is az egységes állam visszaállításában voltak érdekeltek. Az ellenállás két szárnyának egymást is keresztező küzdelméből, mint ismeretes, a kommunista párt került ki győztesen.

Mit ígért a hatalomra került új politikai elit Jugoszlávia népeinek, s mi lett az ígéretek közül?

Kezdetben úgy tűnt, legalábbis elméletben, hogy sikerült helyreállítani a nemzeti és a jugoszláv gondolat megbomlott egységét: az új állam föderatív alapon szerveződött újjá, s elismerték a horvát, a szlovén, a szerb, a Crna Gora-i, a macedón és a bosnyák nemzetek létét. A társadalmi program a kapitalista világrend és a királyi Jugoszlávia belső rendszerének totális tagadására épült. Egyenlőséget és társadalmi igazságosságot hirdettek, amely a korabeli kommunista felfogásnak megfelelően, automatikusan megoldja majd a nemzetek közötti ellentéteket is. Ezek az elvek azonban a „racionális redistribúció” államszocialista követelményeinek rendelőtek alá, s a társadalmi egyenlőség a szegénység egyenlőségében, a közös tulajdonnélküliségben nyert kifejezést. S bár az új hatalmi elit kezdetben igyekezett aszketikus vonásokat felmutatni, ez azonban mit sem változtatott azon, hogy a hatalom egyre inkább egy *szűk pártelit* kezében összpontosult. A föderáció, a köztársaságok, de még a párt képviselői szervei is egyre inkább a spanyolfal szerepét töltötték be, nem is beszélve arról, hogy Titóék a polgári pártokkal történő koalíciót csak az új állam nemzetközi elismeréséig tartották többé-kevésbé tiszteletben, strukturaképző elemként elfogadhatatlannak tartották. Monstre koncepciók perben ítélték el például a horvát Stepinac érseket, a szerb Draža Mihailovićot, s szinte minden náció (köztük a magyar is) elszenvedte a maga Katynját. *Az állami kizsákmányolásra alapozott modernizációs kísérlet* gazdasági, társadalmi, s ami ezzel immár hagyományosan egybeesett, nemzeti ellentmondásai azonban egyelőre rejtve maradtak. Az időzített bomba azonban már ketyegett, s történelmi értelemben már csak idő kérdése volt, hogy mikor és hogyan robban.

Véleményem szerint tehát – amit az elemzők többsége is hangsúlyoz – Jugoszlávia válsága *nem* a 80-as évek végének, 90-es évek elejének *váratlan eseménye volt*, annál jóval korábbi eredetű és *belső strukturális okai voltak*.

Nem sokkal a második jugoszláv állam megalakulása után, 1948-ban olyan esemény történt, amely tovább erősítette az állam centralizált vonásait, de paradox módon, a Szovjetunió felől fenyegető külső veszély megakadályozta egy időre, hogy a rendszer immanens ellentmondásai felszínre törjenek. Nem csupán a külső fenyegetettség hatott azonban a centralizáció és a konfliktusmentes egység látszatának irányába, de a bipoláris világ kialakulása és megszilárdulása is. Fogalmazhatók így is: a hidegháború éveiben Jugoszlávia *geopolitikailag felértékelődött*. Az Egyesült Államok például 1949 „forró nyarán”, amikor (ma már tudjuk) reális lehetőségként vetődött fel egy Jugoszlávia elleni szovjet katonai támadás, kijelentette: az USA nem marad közömbös

egy ilyen támadással szemben. Amerika kiállása természetesen nem elsősorban Titónak, az eretnek kommunistának, vagy ahogyan egyik életrajzírója nevezi, a „kommunista Luther Mártonnak” szólt, hanem a Szovjetunióval *szembehelyezkedő* Jugoszláviának. Az ország egysége, még ha belső berendezkedése szocialista volt is, az Egyesült Államok számára a Szovjetunióval történő konfrontáció szempontjából volt fontos. A Szovjetunió is kénytelen volt józanul mérlegelni, hogy mi a kifizetődőbb számára: egy egységes, de külpolitikailag a maga útját járó, ám mégiscsak szocialista Jugoszlávia, vagy pedig az egyre látványosabb formában jelentkező kislepi nacionalizmusok, nemzeti érdekek térnyerése a szovjet befolyási övezetben.

Az adott körülmények között Jugoszláviának három eszköz állt rendelkezésére a túléléshez, belső kohéziójának erősítéséhez: először is szinte reflexszerűen nyúltak a *terror eszköze*hez (a Goliotok, a Kopár sziget munkatáboraihoz számították a belső ellenségnek, szovjetbarátnak számító „kominformistákat”), másodsorban a már említett külső, *nyugati politikai*, majd *gazdasági segítség*, s végül 1949 tavaszán a *belső reformok szándéka* is megfogalmazódott. Abból indultak ki, hogy a Szovjetunió külpolitikája és belső, deformált szerkezete között összefüggés van, s kimondták az akkor kimondhatatlant: az állam gazdaságban elfoglalt monopolhelyzete a szovjet társadalom valamennyi szférájára feletti állami egyeduralomhoz, kizsákmányoláshoz vezetett, amely megszülette a rendszer új osztályát, a szocialista bürokráciát. A belső ellentmondások átcsaptak nemzetközi szintre is, s a többi szocialista ország kizsákmányolásának, alávetésének formáját öltötték. Ha a monopolista állam a válság fő oka – folytatódik ez a gondolatmenet –, akkor meg kell törni az állam tulajdonosi egyeduralmát. Ezt a folyamatot a gazdaságban kívánták elindítani, s ezért az akkor a szocialista tulajdon „legalacsonyabb” formájának kikiáltott állami tulajdont a termelők közös tulajdonának nyilvánították. A párt bürokratikus elfajulását úgy vélték kivédhetőnek, ha szétválasztják a párt- és államapparátust.

Az öngazgatási szocializmus gondolata tehát megszületett, bevezetését pedig egyre fenyegetőbb jelek siettettkék. Az ideológiai dac szülte erőszakos kollektivizálás következtében Jugoszlávia egyes részein – Horvátország, Szerbia, Macedónia – spontán parasztfelkelések robbantak ki, ami a rendszer belső bázisának szűkülését jelezte. Ezek ugyan gazdasági jellegű lázadások voltak, s viszonylag könnyen leverték őket, veszélyességük inkább abban rejlett, hogy nemzeti irányba történő esetleges eskalálásuk súlyos veszélyekkel járt volna.

Az 50-es években és a 60-as évek elején azonban az elméletet maga alá temette a valóság. A rendszer – nem függetlenül az ország súlyos belső és bizonytalan külső helyzetétől, s nem utolsósorban a hatalmon lévő kommunista párt ideológiai dogmáitól – nem különbözött alapvetően a sokat bíralt sztálinizmustól. A párt és állam szétválasztása merő jelszó maradt, kimerült a jelképes gesztusokban, a központi apparátus létszámának időnkénti csökkentésében. Igaz, az állam „össztökés” erejének megtörésére irányuló szándék legalább annak józan belátására vezetett, hogy nem lehet a parasztszokat erőszakkal betereni a szövetkezetekbe. (Bár zárójelben megjegyzem, hogy a „falusi kapitalizmustól” való félelem továbbra is kísértett, s a földreform idején megállapított 30 hektár földmaximumot csakhamar 10 ha-ra csökkentették.) A magántulajdon lehetősége az iparban és a kereskedelemben fel sem vetődött. E nehéz helyzetben, a „gazdasági anarchia” lehetőségére hivatkozva a tervgazdálkodás felszámolását sem tartották időszzerűnek, az állam továbbra is keményen kézben tartotta a felhalmozás és újraelosztás minden mozzanatát, illetve a politikai hatalom minden szféráját. Az 1950-es

évek hivatalos reformgondolkodásának korlátait az említettekén kívül az ún. Djilas-ügy is bizonyítja. Djilas ugyanis nem tett mást, mint a sztálinizmus kritikáját szélesebb rendszerkritikává szélesítette, s a jugoszláv valóság egyes elemeire is érvényesnek tekintette. Az egykori partizánvezérekből kialakuló „új osztály” kritikája, a proletárdiktatúra és osztályharc kategóriáinak felülvizsgálata, illetve a többpártrendszer bevezetése soha nem fért bele az óvatosan adagolt öngazgatási reformokba.

A változatlanság és változtatni akarás kettős szorításában vergődő társadalom változtatói eközben egyre láthatóbbá váltak, és már-már robbanással fenyegettek. A rendszer gazdasági dinamizmusa kifulladt. A nagy célt, az egyes nemzeti területek közötti, világméretben Észak–Dél ellentéteként ismert, és tegyem hozzá, hasonló méretű különbségeket nem sikerült felszámolni. Ennek politikai vetületeként a fejletlen köztársaságok elitje továbbra is a redisztributív állam „atyáskodó” gazdaságpolitikáját igényelte, míg a fejlett nemzetek kizsákmányolást kiáltottak és a föderáció reformját, valamint piacgazdálkodást követeltek. A kemény politikai harcokban megszülető 1965-ös gazdasági reform – a tulajdonviszonyok lényeges változtatása nélkül – a piacgazdaság bevezetését célozta meg, s ha nem is számolta fel, de meggyengítette a föderáció gazdasági erejét. A tőke feletti rendelkezés jogát azonban nem az öngazgató egységek kapták meg valójában, hanem a *köztársaságok*. Így az állam ereje nem szűnt meg, csupán *osztódott*. A föderáció etatista szerepét átvették a köztársaságok, a gazdaság irányítását a köztársasági pártelit ragadta magához. Az 1968-as diáklázadások (Zágráb, Belgrád, Pristina) egyrészt a szocializmus társadalmi egyenlőségét kérték számon a „vörös burzsoázián”, másrészt követeléseik logikus módon telítődtek a nemzetek közötti egyenlőség gondolatával. (Az albán tüntetők a „Koszovó Köztársaság” és az „egyenlő feltételek” jelszavát skandálták.) A rendszer zavaraiért mindenki így vagy úgy a föderációt hibáztatta, s megkezdődött egy hosszan tartó politikai harc, amelyet a NIN c., akkor színvonalas hetilap egykori újságírója némi cinizmussal így fogalmazott meg: megkezdődött a tülekedés azért, hogy „a föderáció hulláját feltaláló vacsorán a köztársaságok minél jobb helyet foglaljanak el”.

Míg az 1965-ös gazdasági reform megtorpant, az 1974-es alkotmányreform jelentősen átalakította a föderációt. Ennek következtében a köztársasági pártelit a gazdaság kulcspozíciói helyett a helyi állami pozíciókat is megszerezte. Az egyközpontú pártállamból megszületett a *policentrikus*, de változatlanul *etatista* Jugoszlávia. Eddig soha nem látott beruházási láz kezdődött, s ezzel párhuzamosan felgyorsult az eladósodási spirál. A beruházások zömmel nélkülözték a gazdaságossági megfontolásokat, inkább presztízsjellegűek voltak, az új köztársasági elit legitimálását szolgálták. Miközben az alkotmány például a föderáció köteleességévé tette az egyes piac működtetését, az ehhez szükséges eszközöket elvonta tőle. E belső váltás közben érte Jugoszláviát a hetvenes években kibontakozó *világgazdasági korszakváltás* (az olajárrobbanás, a kamatlábak emelkedése, exporttermékeinek világpiaci leértékelődése), s az ennek nyomán kialakuló *adósságválság*. Ezek a folyamatok nem csupán az egyre jobban eladósodó ország egészére gyakoroltak negatív hatást, de felerősítették a tagköztársaságok közötti, hagyományosan meglévő szegény–gazdag ellentéteket is. Az adósságcsapda arra kényszerítette a köztársaságokat, hogy *egymás rovására* próbáljanak kitörni ebből a helyzetből. Véleményem szerint ez is közrejátszott a 80-as évek végének, 90-es évek legelejének államjogi vitáiban. A fejlettek (Szlovénia és Horvátország) úgy kívánták megőrizni a jugoszláv gazdasági közösség előnyeit konföderációs elképzeléseikben, hogy közben minimalizálják az ezzel járó kötelezéseket. A fejletlenek, élükön Szerbiával, a szorosabb föderációban lát-

ták a gazdasági kitörés útját és korábbi pozícióik megőrzését. A laza föderáció vagy más terminológia szerint a föderatív-konföderatív típusú állam irányába történő elmozdulás nem hagyta érintetlenül a centralizált állam két fontos tartópillérét, a pártot és a politikai rendőrséget sem. Egyedül a hadsereg felépítése maradt érintetlenül.

Az 1970-es, 80-as évek fordulóján a társadalom szinte minden rétege elégedetten vette tudomásul, hogy a felgyorsuló infláció ellenére életszínvonala stabil maradt, a munkanélküliek pedig változatlanul szabadon áramolhattak külföldre. Tito mitikus figurája még mindig a jugoszlavizmust szimbolizálta. Ezekben az esztendőekben a két nagy politikai áramlat, a köztársaságok önállóságáért küzdő erők és a centralizmus hívei lábhoz tett fegyverrel néztek farkasszemet egymással. Az előbbieket elégedetten vették tudomásul a laza föderáció irányába történő alkotmányos elmozdulást, a kemény kéz hívei pedig megkapták a „renitens” horvát és albán „nacionalisták” fejét. Tito halála után (1980) a kollektív párt- és államfői testülettel sikerült megoldani a fájdalommentes váltást a Tito utáni korszakra, ma azonban már világos, hogy ez csupán az agónia meghosszabbítása volt. A bipoláris világ összeomlása tehát egy sajátos helyzetben érte Jugoszláviát: a régi, centralizált struktúra átépítésének időszakában, amikor a nemzeti, köztársasági pártelit két fontos ponton, a gazdasági életben és az államhatalom szféráiban döntési, hatalmi helyzetbe kerültek. Ezzel párhuzamosan, de nem ettől függetlenül felerősödött egy másik tendencia is, a konzervatív, reformellenes kommunista erők (elsősorban a szerb és a montenegrói) összefogása. A kommunista párt utolsó, 1990. január végi kongresszusán kiderült, hogy ezek az erők keményen ellenállnak minden, a párt reformjára irányuló elképzelésnek. Ante Markovic szövetségi miniszterelnök ugyan kijelentette, hogy a szövetség a párt nélkül is működni fog, tévedése már akkor is nyilvánvaló volt. A két szembenálló politikai erő 1990-es évek elején kulminálódó párharca régi sebeket szakított fel, felszínre hozta a nemzeti, kulturális, vallási és civilizációs adottságok között mélyen megbúvó, s eddig jórészt rejtve maradt törésvonalakat, sérelmeket. El lehet azon meditélni, hogy volt-e olyan történelmi pillanat, amikor még reális esély lett volna az egységes állam konföderatív reformjára. (Mint tudjuk, erre voltak kísérletek 1990 közepén szlovén, illetve szlovén–horvát részről.) Jómagam arra hajlok, s itt nagyon óvatosan szeretnék fogalmazni, hogy ha egyáltalán volt ilyen pillanat, az akkor 1990 közepe táján, 1991 elején lehetett. Nem is annyira a jugoszláviai politikai erők megegyezési szándéka miatt, mint inkább a nemzetközi környezet magatartása okán. Az is igaz azonban, hogy az Egyesült Államok és a Közös Piac országai részéről a szövetségi kormány felé tett látványos gesztusokat Belgrád oly módon értékelte, mintha azok egyúttal központosítási kísérletei feltétlen, akár háborús konfliktus árán történő nyugati támogatását is jelentenék.

A háború kitörésének okaira nem kívánok kitérni, az eddig elmondottak alapján azonban annyit szükséges megjegyezni, hogy az kronológiailag egybeesett a kétpólusú világ összeomlásával, amelynek következtében Közép-Kelet Európában vákuum keletkezett, s Jugoszlávia elvesztette különleges helyzetét, *geopolitikailag leértékelődött*. Az Egyesült Államok ettől kezdve már nem a szovjet–amerikai konfrontáció szempontjából ítélte meg a délszláv térséget, Oroszországnak pedig nem volt elég ereje ahhoz, hogy domináns politikai erőként lépjen fel a Balkánon. Nemzetközi szempontból – mint ismeretes – egy új, felemelkedő hatalom, az egyesült Németország vette át a kezdeményezést és 1991. december 23-án, szövetségesi és a világ meglepetésére elismerte Szlovénia és Horvátország függetlenségét. Egy hónap sem telt el, s az Európai Közösség tagállamai, s végül az Egyesült Államok is hasonló lépésre szánták el magukat.

Az adott helyzetben azonban már nem az ország egységének kérdéséről volt szó, hiszen Jugoszlávia 1991 júniusában gyakorlatilag széthullott (Szlovénia és Horvátország június 25-én proklamálta függetlenségét), hanem a már létező fegyveres konfliktusok további eszkalálódásának megakadályozásáról. A boszniai háborús válság elhúzódásának okát én nem elsősorban a gyakran emlegetett „nyugati tehetetlenségben”, a „morális felelősségvállalás hiányában”, vagy éppen a „pángermán törekvésekben” látom, hanem abban, hogy a válság kezelése ennek a nagy, szemünk előtt zajló *világpolitikai átrendeződésnek rendelődött alá*. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy egyes balkáni kis országok politikai elitjei még mindig rég letűnt korok hamis mítoszait kergetik, s a 20. század végén is azt hiszik, hogy az ún. *lineáris nacionalizmus* megfelel a kor kihívásának. Ez az általam lineárisnak nevezett nacionalizmus az állam területi nagyságában méri a nemzet nagyságát, csak ettől reméli a nemzet felvirágzását. Lassan elmúló századunk azonban már régen túllépett ezen a felfogáson. A modern nemzetek már nem négyzetkilométerekben mérik belső kohéziójukat, s a világ sem ennek alapján ítéli meg őket. A minőségi jegyek, mint az emberi szabadságjogok, a szociális biztonság, a demokratikus hatalomgyakorlás, a politikai és nemzeti másság iránti tolerancia jelöli ki egy-egy nemzet helyét ma Európában.

Mi, akik itt élünk ebben a térségben, egyelőre csak reménykedhetünk, hogy előbb vagy utóbb utat tör magának ez a felismerés. De jó, ha tudjuk: a történelemnek nincs előre megírt librettója, s a válság megoldásának sincs előre kitaposott útja.